

WITTGENSTEIN VE BAKHTIN'DE TEKDİLLİLİK VE ÇOKDİLLİLİK SORUNU

Eren RIZVANOĞLU*

ÖZET

Yirminci yüzyılda egemen dil düşüncesinde bir dönüşüm olmuştur. İdeal ve üniter bir dil anlayışının yerine, dilin içindeki çoğulcu yönleri gösteren düşünceler geçmiştir. Bu yazıda da bu dönüşüme katkıda bulunan Bakhtin ve ikinci dönemiyle Wittgenstein'in etkileri irdelenecektir.

Anahtar sözcükler: Dil Oyunları, Heteroglossia, Yaşam Biçimleri, Üniter Dil

* * *

Postmodernizmin, bir yönüyle, modern üst anlatılara bir karşı çıkış olduğu söylenebilir. Bu karşı çıkışın temelindeki savlardan biri de, bu üst anlatıların bütünü kapsadığı iddiasındaki dil anlayışlarıdır. Bu anlamda, modern, kuralcı dillerin yerine, dilin soyutlanabilecek herhangi bir özsel doğasının olmadığı düşüncesini öne süren kimi düşünürler, egemen düşüncenin yerine, dilin değişkenlik gösteren bir toplumsal oyun ve kılığın düzeni olduğu düşüncesini getirmişlerdir. Bu bakımdan birbirinden bağımsız geleneklerden gelen Wittgenstein ve Bakhtin, dilin bu değişken ve çok katmanlı doğasını anlatmaya çalıştıklarında yakınlaşmaya başlarlar. *Dil oyunları* düşüncesiyle Wittgenstein, ve *heteroglossia* (çok dillilik/söylemlilik) düşüncesiyle de Bakhtin, dili değişmez bir yapı olarak gören ve onu tekil bir anlamda değerlendiren düşünürlerle karşı çıkmışlardır. Böylece bu noktada Wittgenstein'in *dil oyunları* düşüncesiyle, Bakhtin'in *heteroglossia* düşüncesi arasında üstteki vurgulamalar bağlamında bir ortaklık kurulabilir.

Wittgenstein'in felsefesi genelde iki ayrı döneme ayrılır. Bu dönemlerden ilkinde, dilin, olguların mantıksal biçimini yansıttığı bir ideal dil düşüncesi egemendir. Dil gerçekliğin resmidir. Ona göre dünya, olduğu gibi olan her şeydir¹. Dilse tümcelerin toplamıdır². Bu düşüncesinin tersine Wittgenstein ikinci döneminde, ideal dil düşüncesinden uzaklaşmış, gündelik dili temele almıştır. Bu dönüşümle Wittgenstein, ideal dil düşüncesini bırakıp dili yaşayan bir şey olarak ele

□ Hacettepe Üniversitesi Felsefe Bölümü Araştırma Görevlisi

¹ Ludwig Wittgenstein. *Tractatus Logico Philosophicus*. (Çev: Oruç Aruoba), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996. önerme 1.

² a.g.e., önerme 4.001.

almaya başlamış; ilgisini, dilde ideal bir birlik ilkesi aramaktan, dil içindeki farklılıkların incelenmesine kaydırmıştır. Burada bizi ilgilendiren, genel olarak Wittgenstein'in ikinci dönem felsefesinin tümünden çok, bu dönemi ıralayan en önemli iki kavramdır: dil oyunları ve yaşam biçimleri. Bu iki kavramıyla Wittgenstein, hakikatin taşıyıcısı bir dil anlayışına karşı gelerek, dildeki çoğulluğu vurgulamıştır.

Wittgenstein'a göre anlamı öğrenmek, her zaman bir şeyin kullanımını öğrenmektir. Bu şey ya dilsel olan ya da dilsel olmayan, ama her zaman uzlaşımsal bir imdir. Biz neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda dilde uzlaşırız. Bu kanılarda değil, yaşam biçimlerinde uzlaşmadır³. Böylesi bir im, farklı kullanımlarla farklı anlamlar kazanır. Dolayısıyla bir dile sahip olmak çok kapsamlı bir yetidir. Dil, sayısız yetenekten ve beceriden oluşan, dilsel olan veya olmayan toplumsal edimlere dayanan bir yetidir. Bir dil imgelemek, bir yaşam biçimi imgelemektir⁴. Wittgenstein'a göre sözcükleri anlamlandıran da bu yaşama biçimleridir. Yani onun için anlam, bir yanıyla ancak yaşayarak edinilen bir şeydir. Biz örneğin Türkiye de İngilizce öğrenebiliriz; ama onu kullanan insanlar arasında yaşamamışsak, o dildeki ince ayrımları bilemeyiz. Burada söz konusu olan yaşama biçimleri, uzlaşma dayanır ve "dil oyunları"yla dile gelir. Uzlaşımı bilmeyen, "oyun"a katılamaz. Burada kullanılan 'yaşama biçimleri' kavramıyla, gerçekliğin farklı yaşam biçimleri arasında varolabileceği imlenir.

Wittgenstein "dil nedir" sorusunu sorar. Böyle bir soruya verilecek yanıt, ilk ve son olarak ve gelecekteki herhangi bir deneyimden bağımsız olarak verilmelidir⁵. Oysa ona göre, böyle bir şey olanaksızdır. Bu durumda biz doğrudan karşımızda duran şeye, yani dile bakmalıyız ve onda gördüklerimizi not etmeliyiz. Buna karşın biz düşüncenin biricik olduğunu düşünürüz. Düşünce ve dil bize dünyanın birer bağlaştığı, resmi olarak görünür. Oysa ki bunların uygulanacakları dil oyunu kayıptır⁶. Burada Wittgenstein ilk dönemindeki düşüncelerine göndermede bulunur ve sonra bir itirafta bulunur. "Biz, araştırmamızda kendine özgü, derin, temel olan şeyin, onun dilin eşsiz özünü yakalama çabasında bulunduğu yanılmasa içindeyiz"⁷. Burada Wittgenstein, aslında düşüncesindeki çok temel bir dönüşümü imlemektedir. Artık Wittgenstein ideal bir dil anlayışından vazgeçmiştir. Onun için yapılacak şey artık bellidir: üst kavramlardan vazgeçmek ve dünya, dil, deneyim gibi kavramların, artık

³ Ludwig Wittgenstein. *Philosophical Investigations*. Blackwell Publishing, 2004. s. 241.

⁴ a.g.e., 2004, s.19.

⁵ a.g.e., 2004, s. 93.

⁶ a.g.e., 2004, s. 95.

⁷ a.g.e., 2004, s. 97.

masa, kapı kadar alçakgönüllü kullanımlar olduğu sonucuna varmak. Bu noktada dil oyunları düşüncesi olgunlaşmaya başlar.

Wittgenstein, dil ile dilin iç içe geçtiği etkinliklerin bütünü dil oyunları diye adlandırır⁸. Bir dil oyunu, normal durumda bir sıra dilsel ifadeden oluşur ve bu ifadelere eylemler eşlik eder. Burada dil oyunlarının bir özelliği öne çıkar: bir eylemle birlikte olması. Aslında Wittgenstein dil oyunlarının genel bir tanımını asla vermez. Onun için bir deneyimin aktarılması, bir kitap okumak, fıkra anlatmak, bilmece çözmek v.b., bunların tümü dil oyunudur; ama Wittgenstein bunların tümünü belirleyecek bir tanım yapmaz, yalnızca onlar arasındaki ilişkiyi daha açık kılmak için aile benzerlikleri kavramını kullanır. Burada önemli olan dil oyunu terimiyle, bir dili konuşmanın, bir etkinliğin ya da bir yaşama biçiminin parçası olduğunun gösterilmesidir⁹. Bunun dışında dil oyunları için temel olan bir şey de onun temellendirilemez olmasıdır. Yani kendisi diğer her şeyin temelidir. Bu noktada tüm dil oyunlarında ortak olan şeyi araştırırken, Wittgenstein'in ortaya attığı aile benzerlikleri kavramına değinmek gerekir.

Wittgenstein, dil diye adlandırdığımız her şeyde ortak olan bir şeyi ortaya koyamayacağımızı, hepsi için aynı sözcüğü kullanmamızı sağlayan tek bir ortak şeyin olmadığını, ama onların birbiriyle çok farklı biçimde bağıntılı, yani akraba olduklarını söyler. Biz bubenzerlikler ve akrabalıklar sayesinde onların hepsine “dil” deriz¹⁰. Burada Wittgenstein, dama, satranç, tavla ve kağıt oyunları örneklerini verir ve bunların hepsinde ortak olan şeyin ne olduğu sorusunu sorar. Örneğin damayla satranç arasında bir çok benzerlik vardır, ama kağıt oyunlarına geçince bu benzerliklerin çoğu yok olur. Top oyunlarına geçince ortak olan kalmaz, aralarında yalnızca belli bağlar sezilir. Burada aile benzerlikleri kavramının kullanılmasının nedeni, aynen bir ailede de aile bireylerinin hepsinde ortak olan şeyi söylemenin zor olmasına rağmen yine de bu bireylerin bir aile olduğunun bir biçimde sezilmesi gerçeğine dayanır. Bu durumda Wittgenstein şöyle söyler, “biz, birbirine geçen ve birbiriyle çapraşıklaşan benzerliklerin karmaşık ağını görüyoruz. Bazen kapsayıcı bazen ayrıntılı benzerlikler¹¹. Wittgenstein, kimi durumda örtüşen kimi durumda da ayrışık duran, ama tam anlamıyla birbirini dışlamayan bir diller çokluğundan söz etmektedir. Ona göre dil, yolların bir labirentidir. Dildeki karmaşık yollarda bazen şaşırır, bazen yönünü bulan, dili kullanan insandır. Öyleyse dil, elbette benim yaşamımın içindedir. Dil, özdeş olmayan, karışık parçalardan oluşan bir varlıktır.

⁸ a.g.e., 2004, s. 7.

⁹ a.g.e., 2004, s. 23.

¹⁰ a.g.e., 2004, s. 65.

¹¹ a.g.e., 2004, s. 66.

Wittgenstein ideal bir dil düşüncesine karşın dikkatini, konuşulan dile çevirmiş ve böylece dili yaşanan bir şey olarak ele almıştır. Dildeki çoğulluğu vurgulayan Wittgenstein ile benzer bir biçimde, Bakhtın de dili, konuşulan dil olarak ve insan etkinlikleri içinde ele almıştır. Bakhtın de birleştirici ve kapsayıcı bir dil anlayışına karşın gelmiş ve onu kendi özgül düşünce anlayışı içinde temellendirmiştir. Bakhtın için tarihsel varoluşun herhangi bir verili uğrağında varolan dildeki katmanlaşmayla tekil bir ulusal dil, onun içinde varolan lehçelere, yapısal öbek davranışlarına, mesleki jargonlara, belli türlerin dillerine, yaş gruplarının dillerine, taraflı dillere, yetkenin diline, çeşitli çevrelerin ve geçici modalardan dillerine, günün hatta belirli bir saatin özel toplumsal politik amaçlarına hizmet eden dillere bölünecek biçimde katmanlaşır¹². Bu dillerin her birinin, kendi sloganları, kendi sözcük dağarcıkları ve kendi vurgulamaları vardır, Bu noktada Bakhtın tam da o zamana kadarki dil felsefesinin ve dilbiliminin, üniter dille bireyin dili arasında basit ve dolayimsız bir ilişki olduğunu varsaydığını söyler. Bakhtın'e göre bu anlayış, dilin içindeki bir çok şeyi göz ardı etmenin bir sonucudur. Dilin merkezci güçlerinin anlatımını oluşturan üniter dil, verili bir şey değildir; daha çok her zaman varlığı ileri sürülen bir şeydir, yani dil bir kurallar dizgesidir.

Bakhtın dili bir dilbilgisel ulamlar dizgesi olarak görmez; onu ideolojik yaşamın tüm alanlarında azami bir karşılıklı anlaşma sağlayan bir dil olarak, büsbütün ideolojiyle dolu olarak, bir dünya görüşü olarak, hatta somut bir düşünce olarak anlar. Öyleyse üniter bir dil, Bakhtın için somut dilsel ve ideolojik birleştirme, merkezileştirme doğrultusunda işlerlik gösteren güçleri dile getirir. Bu bakımdan Aristotelesci yazınbilim, Augustinuscü yazınbilim, ortaçağın 'hakikatin tek dili' düşüncesi, Kartezyen düşünceler, Leibniz'in soyut dilbilgisel evrenselciliği, Humboldt'un dilin somutluğu iddiası, aradaki ayrımlar ne olursa olsun, toplumsal, dilsel ve ideolojik yaşamdaki aynı merkezi güçleri temsil ederler ve Avrupa dillerinin merkezileştirilmesi ve birleştirilmesi biçiminde aynı amaca hizmet ederler¹³. Tek bir egemen dilin diğer diller üzerindeki zaferi, diğer dillerin yerini kapaması, dillerin köleleştirilmesi, dillerin doğru söz ile aydınlatılma süreci, barbarların ve alt toplumsal tabakaların hakikatin üniter dili içine alınmaları tam da böylesi bir çabayı betimler. Buna karşın dilin yaşamının 'üniter bir dil'de cisimleşen merkezci güçleri, tam da *heteroglossia*'nın ortasında işlerlik gösterir. Böylece kendi gelişiminin herhangi bir anında dil, dilsel lehçelerle katmanlaşmakla kalmaz, toplumsal ideolojik diller halinde de katmanlaşır. Dil canlı ve gelişmekte olduğu sürece katmanlaşma ve dolayısıyla *heteroglossia* da derinleşir.

¹² Mikhail Bakhtın. *The Dialogic Imagination*. Texas, University of Texas Press, 1994. s. 263.

¹³ a.g.e., s. 271.

Konuşan bir öznenin her somut sözcüğü, merkezci güçlerin olduğu kadar merkezkaç güçlerin de etkilerini gösterdiği bir noktadır. Merkezileştirme ve merkezsizleştirme, birleştirme ve ayırma süreçleri tam da sözcüde kesişir. Her sözcük üniter dile katılır, aynı zamanda toplumsal ve tarihsel heteroglossiyı taşır. Bir öbeğin, bir dönemin, bir türün, bir ekolün geçici dili tam da böylesi bir şeydir. Bir sözcüğün kendi ortamı da söyleşimselleştirilmiş *heteroglossia*'dır¹⁴.

Bakhtin'e göre dilin yaşamında varolan merkezileştirici eğilimlerden doğan dilbilim ve dil felsefesi, dilin yaşamındaki merkezci güçlerin cisimleştiği söyleşimselleştirilmiş *heteroglossia*'yı gözden kaçırdı. Bu nedenle söylemi ve söylemle bağlantılı tüm fenomenleri, dil felsefesinin sınırları dışında bırakmışlardır. Bunun yerine dilbilim ve dil felsefesi, çeşitlilikte birlik arayışına girmişlerdir. Dilin şu anda ve geçmişinde bir birlik arama yönelimi, felsefenin ve dilbilimsel düşüncenin ilgisini söylemin en katı, en dengeli, değişme olasılığı en az olan ve en tek anlamlı boyutları üzerinde yoğunlaştırdı. Bunu yaparak ideolojiyle dolu olan gerçek 'dil bilinci'ni, yani etkin *heteroglossia*'yı ve çok dilliliğe katılan 'dil bilinci'ni görüş alanının dışında bırakmışlardır. Dilin bu çoğulcu yönelimlerinin göz ardı edilmesine neden olan bu birlik arayışının karşısına Bakhtin, kendi çok söylemli ve çok dilli dil anlayışını çıkarır. Bunun için ortaya koyduğu kavramda *heteroglossia*'dır. *Heteroglossia*, Rusça *Raznorecie*'nin karşılığı olarak Todorov tarafından Batı dillerine aktarılmıştır. Yunanca "başka" anlamına gelen "hetero" ile "dil" ve "ses" anlamına gelen "glossia"nın karşılığı olarak kullanılmıştır¹⁵. Türkçe'ye bir çok biçimde çevrilebilir. Başka dilsellik, çok dillilik veya çok söylemlilik/sözlülük gibi. Ama bunların hepsinde ortak olan bu kavramın, dilin çoklu yönünü anlatıyor olmasıdır.

Bu kavramı tam olarak betimlemeden önce söylemek gerekir ki, Bakhtin için yaşayan hiçbir sözcük, nesnesiyle tek bir biçimde bağlantı kurmaz. Sözcük, tam da yaşadığı canlı etkileşim sürecinde bireyselleştirilebilir ve biçimsel bir şekil alır. Toplumsal olarak özgül bir ortamda ve tikel bir tarihsel uğrakta anlam ve biçim kazanan sözcük, bir söyleşimden ve bu söyleşimin bir yanıtı olarak doğar ve kendi nesnesine ilişkin kavramı söyleşimsel yoldan oluşturur. Bakhtin için anlama da yalnızca yanıtta gerçekleşir. Anlama ve yanıt eytişimsel olarak kaynaşmışlardır: yani biri olmadan diğeri de olamaz. İşte farklı diller arasında etkileşim de, diğeri tarafın özgül dünyasına bir yönelimdir. Yanıt, kişinin kendi sözcüklerinden ve başkasının sözcüklerinden oluşan bileşik bağlamdan, anlam yitimine uğramadan çıkarılamaz. Yanıt,

¹⁴ a.g.e., s. 272.

¹⁵ Graham Allen. *Intertextuality*. New York, Routledge, 2000. s. 29.

heteroglot bir bütünün canlı parçasıdır. Bu nedenle yanıt *heteroglossia* kavramının içeriğinin belirginleşmesinde önemli bir ögedir.

Heteroglossia kavramının diğer bir belirleyicisi de dildeki katmanlaşmadır. Örneğin mesleki katmanlaşmayla: bir dava vekilinin, bir doktorun, bir işadammın, bir politikacının dili farklı farklıdır. Bu farklılaşma yalnızca sözcük dağarcığı açısından değil, amaçların sergilenmesi, kavramlaştırma ve değerlendirme biçimleri bakımındandır da. Temelde *heteroglossia* için önemli olan toplumsal katmanlaşmadır. Toplumsal katmanlaşma, anlamı iletme için kullanılan biçimler arasında ve belirli inançlar arasında olur. Böylece dilsel ideolojik yaşamın herhangi bir belirli tarihsel uğrağında, her toplumsal düzeyde, her çağın kendi dili vardır. Her yaş öbeği, toplumsal düzeye, akademik kuruma ve diğer katmanlaşma etkenlerine bağlı olarak farklılaşan kendi diline, kendi sözcük dağarcığına, kendi vurgulama dizgesine sahiptir.

Yine Bakhtin'e göre herhangi bir tarihsel uğrakta, toplumsal ideolojik yaşamın belirli devirlerinin ve dönemlerinin dilleri, birlikte yaşar. Günün dilleri bile vardır. Her gün başka bir toplumsal ideolojik anlamsal 'ilişki hali'ni, başka bir sözcük dağarcığını, başka bir vurgulama dizgesini yansıtır. Dolayısıyla dil herhangi bir tarihsel anda baştan aşağı *heteroglot*'tur. Şimdi ve geçmiş arasındaki, geçmişin farklı dönemleri arasındaki, şimdinin farklı toplumsal ideolojik öbekleri arasındaki, eğilimler, ekoller, çevreler v.b. arasında, hepsi de bedensel biçim almış toplumsal ideolojik çelişkilerin birlikte varoluşunu yansıtır. *Heteroglossia*'nın bu dilleri, toplumsal açıdan tipleştirici yeni 'diller' oluşturarak çeşitli biçimlerde birbiriyle kesişirler.

Heteroglossia'nın bu dillerinin her biri, diğerlerinden çok farklı bir yöntem bilim gerektirir. Bu anlamda diller birbirlerini dışlamaz, birçok farklı biçimde kesişirler. Örneğin Ukrayna dili, epik şiirin dili, simgeciliğin ilk zamanlarının dili, öğrencinin dili, belirli bir çocuk kuşağının dili, sıradan entelektüelin dili, Nietzschecinin dili gibi¹⁶. Görünürde tüm bu dillerin birbirleriyle yan yana sıralanabileceği bir düzlem yoktur. Bu dilleri yan yana sıralamamızı yöntem bilimsel açıdan haklı çıkaran ortak bir düzlem, Bakhtin'e göre, başka bir anlamda yine de vardır. *Heteroglossia*'nın tüm dilleri, kendilerine temel teşkil eden ve her birini benzersiz kılan ilke ne olursa olsun, dünyaya dair özgül bakış açıları, dünyayı sözcüklerle kavramlaştırma biçimleri, her biri kendi nesnesi, anlamı ve değeri tarafından ırılanan özgül dünya görüşleridir. İşte bu diller arasındaki temel düzlem, onlar arasındaki içsel söyleşimsel bağlantılardır.

Sonuçta, Bakhtin açısından *heteroglossia*'yı sağlayan katmanlaşma, dilin süreklilik taşıyan ve toplumsal olarak anlamlı özgül

¹⁶ Bakhtin, 1994, a.g.e., 291.

amaçlarla ve vurgularla doldurulmasıdır. Bu katmanlaşmanın sonucu olarak dilde yansız hiçbir sözcük yoktur. Dilde yaşayan herhangi bir tekil bilinç için dil soyut bir kural koyucu biçimler dizgesi değil, somut bir *heteroglot* dünya anlayışıdır. Her sözcük, toplumsal yüküyle birlikte yaşamını sürdürmekte olduğu bağlamın ve bağlamların tadını alır; tüm biçimler ve tüm sözcükler amaçlarla doludur. Dolayısıyla *heteroglot* bir kanı olan dil, bireysel bilinç açısından kişinin kendisiyle ötekisi arasındaki sınır çizgisinde durur. Bakhtin için dildeki her sözcük, yarı yarıya başkasının sözcüğüdür¹⁷. Konuşucu sözcüğü kendi vurgusuyla, kendi amacıyla doldurarak kendisinin kılar.

Böylece, Wittgenstein ve Bakhtin, dilde bir birlik ilkesi aramak yerine, birçok dil arasında aile benzerlikleri ve içsel söyleşimsel bağların olduğunu öne sürmüştür. Onlara göre felsefe, insanlar arası etkileşimde, söyleşimde, yani yaşamın içinde yapılacak bir etkinliktir. Her iki düşünür de dildeki farklılıkları vurgulamış ve dilin çoğulcu yanını konu edinmiştir. Bu bakımdan her iki düşünür de, diğer her dili kuşatan ve bastıran bir dil anlayışına ve dili insan etkinliğinden yalıtık gören düşünceye karşı olmak bakımından uzlaşırlar.

* * *

(The Problem of *Monoglossia* and *Heteroglossia* in Wittgenstein and Bakhtin)

ABSTRACT

In the twentieth century, a transformation has taken place in the idea of dominant language. Comprehension of a ideal and united language has been replaced by ideas illustrating the pluralist sides of the language. In this paper, the effects of Bakhtin and Wittgenstein in his second term to this transformation has been investigated.

Keywords: *Language Games, Heteroglossia, Life Forms, United Language*

¹⁷ Bakhtin, 1994, a.g.e., 293.

Kaynakça

Allen, Graham. *Intertextuality*, 2000, New York, Routledge,

Bakhtin, Mikhail, *The Dialogic İmagination*, 1994, Texas, University of Texas Press

Bakhtin, Mikhail, *Karnaval dan Romana: Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar* (Çev: Cem Soydemir), 2001, İstanbul, Ayrıntı Yayınları

Wittgenstein, Ludwig, *Philosophical Investigations*, 2004, Blackwell Publishing,

Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus Logico Philosophicus*, (Çev: Oruç Aruoba), 1996, Yapı Kredi Yayınları , İstanbul